

A FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

(1790—1848)

Előszó

A XVIII. század a pedagógiai gondolat, a nevelés százada (paedagogicum saeculum). Azt hitték, hogy a társadalom megjavításához csak a világosság terjedése, a „természet beszédének”, az „értelem kiáltásának” meghallgatása szükséges.¹ A racionálnak, a belátásnak olyan erőt tulajdonítottak, amely az igazság megismerése által átalakítja az egyén és társadalom gondolkodását, a helyes gondolkodás pedig helyes cselekedetekre készíti a népet. Ezért a társadalom fejlődése legfontosabb feltételének az ifjúság nevelését, illetve az emberek átnevelését tartották. A felvilágosodás nagy utópiája, hogy a nevelés alkalmas nemcsak az emberek gondolkodásának megváltoztatására, hanem a társadalom gyökeres átalakítására is.²

A filantropisták szerint a személyes boldogságot és érvényesülést a társadalom érdekében kifejtett közhasznú munkálkodás révén lehet elérni. Ennek szolgálatába állították a megreformált iskolát, melynek nevelését természetesebbé, oktatását gyakorlatiasabbá kívánták tenni. Szerintünk — a felvilágosodás teóriájának megfelelően — a társadalmi igazságtalanság, az emberi nyomor végső oka a helytelen nevelésben rejlik. Innen az utópisztikus következtetés: a filantropista nevelés eszméitől áthatott ember fogja a jobb, az igazságosabb, az emberségebb társadalmat megvalósítani. Ezért áll a feltörekvő polgárság érdekeit szolgáló mozgalom középpontjában a műveltség tartalom korszerűsítése, a polgári utilitarizmus, az egységes iskolai és társadalmi nevelés megreformálása. Forradalmi átalakulásra nem is gondoltak, hanem a felvilágosult abszolútizmus újító intézkedéseitől várták törekvéseik megvalósítását.

A felvilágosodás eszméi befolyásolták a Habsburg-abszolútizmus neveléspolitikai szemléletét is. Mária Terézia királynő 1769. november 9-én ezt írja Eszterházy kancellárhoz: „Minthogy az ifjúság jó nevelésétől és oktatásától függ minden és minthogy ezt az államra, vallásra és lelki üdvösségre oly fontos tárgyat mindeddig magyar királyságomban oly nagyon elhanyagolták, a kancellária feladata lesz azokról az eszközökről gondoskodni, melyeknek segítségével ezt a bajt fokozatosan megszüntetni és a gyermeknevelést jobb karba lehessen hozni”.³

A Habsburg-abszolútizmus neveléspolitikája a dolgozó nép fiaira nézve az oktatás fő célját abban jelölte meg, hogy megkapják a termelő munka megfelelő végzéséhez szükséges szakismereteket. Az alapelv, hogy a műveltség minimumával minden alattvaló rendelkezze, hogy írni, olvasni, számolni mindenki tudjon, ezenfelül kellő valláserkölcsi nevelésben részesüljön. Ezen keresztül akarták beléjük nevelni az ural-

¹ WALDAPFEL JÓZSEF: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954. 12.

² MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 27—28.

³ HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás, IV. Bp., 1943. 527.; NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa, 1941. 150.

kode, s az állam iránti szeretetet, hűséget és engedelmességet.⁴ A Mária Terézia által 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis először szabályozta modern szellemben egységesen, állami rendelkezéssel a magyar köznevelést. Ez volt az első átfogó országos rendelkezés, amely a népoktatást is befoglalta a közoktatási rendszer egészébe. Jelentőségét mindenekelőtt abban foglalhatjuk össze, hogy az egyház kulturális monopóliumával szemben először hangsúlyozza ki a szellemi művelődés területén az állam érdekességét. A Ratio Educationis a közoktatás állami felügyelet alá helyezésével, a tanügyi igazgatás, a tanterv és az iskolai rendtartás szabályozásával, az oktatásügy egységesítését kívánta szolgálni egy új művelődési eszmény szolgálatában.⁵ „Korszakos jelentőségét minden másnál erősebben bizonyítja az a tény — írja Sebestyén Gyula a millenium évében —, hogy az államkormány későbbi közoktatásügyi intézkedései, egészen századunk közepéig, mind abból az alapról indulnak ki, a melyet Mária Terézia közoktatásügyi szervezete vetett meg.”⁶

A Ratio Educationis hatása hosszú életű volt, hisz 1868-ig a közoktatás terén mindenben zsinórmértékül szolgált.⁷ A tanulmányi rend újításainak nagyrésze azonban egyelőre papiroson maradt, mert hiányoztak az új feladatokkal megbirkózni tudó, kellően képzett tanítók, tantermek, oktatási segédeszközök. A protestáns iskola-fenntartók kiérették Mária Terézia iskolareformjának katolikus jellegét, amelynek végrehajtása során ott rejtőzködött a protestantizmus ügyének a háttérbe szorítása is. Így a legnagyobb gyanúval és bizalmatlansággal fogadták az új tanulmányi rend pozitívumait.⁸ Így a Ratio a tanügy elmaradott helyzetén nem sokat változtatott, mélyebb gyökeret nem vert a magyar kulturális életben. Reformjai közül nem egy hosszú időre csak eszme maradt, és várta a kedvező viszonyok érkezését, hogy testet öltessen.⁹

A XVIII. században és a XIX. század első felében az uralkodó osztályon belül még eléggé megoszlottak a vélemények a nép iskoláztatásának értelméről. Az előrelátóbb nemesi csoportok Magyarországon az oktatásügyet az utilitarizmus igényének megfelelően kezelték. Arra törekedtek, hogy minél több, hasznos munkát végző paraszttal, többet termelő mezőgazdasággal, a manufaktúrákban is dolgozni tudó, tehát bizonyos fokú műveltséggel rendelkező ipari dolgozóval és szakképzett, megbízható hivatalnokkal rendelkezzen. Nagyon határozottan fejezte ezt ki Teleki Sámuel iskolai szabályzatának a falusi nevelés céljára utaló megfogalmazása: „Minden kétségen kívül vagy az, hogy a tudatlan ostoba és bárdolatlan ember, aki a vallásban, az erkölcökben és a maga világi állapotjára szükséges hasznos dolgokban nem oktattatik,

⁴ H. BALÁZS ÉVA—MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 523—528.

⁵ WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. DOMANOVSKY SÁNDOR (szerk.): Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 105.; CSÓKA J. LAJOS: A Ratio Educationis korszaka. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 455—482.; RAVASZ JÁNOS: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1958. 423—456.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 45—46.; VÖRÖS KÁROLY: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774-től 1868-ig. A Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium Mogersdorfbán 1975. július 4-én elhangzott előadás kézirat.

⁶ SEBESTYÉN GYULA: Elemi isk. tanító- és tanítónékpészünk fejlődése. Bp., 1896. 7.

⁷ VANYÓ TIHAMÉR: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Pannonhalma. 1933.; Uő: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma, 1933. 36—37.

⁸ MARCZALI HENRIK: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711—1815) SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története. VIII. Bp., 1898. 353—356.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: i. m. IV. Bp., 1943. 533.

⁹ CSÓKA J. LAJOS: i. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 480.

sem embernek, sem hazafinak, sem jobbágnak nem jó”.¹⁰ A nemesség jobbjai a nép tanulása mellett törtek lándzsát. Így Bessenyei György 1780 körül eljutott oda, hogy „a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt”.¹¹

A nemesség konzervatív része pedig a nép elmaradottságát tartósította volna inkább. „...vannak is olyanok, kik a szegény föld-népét csupán az ő szolgálattokra valóknak állítván, merő eszközöknek tartván, s így emberi méltóságoktól megfosztván, a falusi parasztság gyermekeinek iskolai tanítását szükségtelennek, sőt fájdalom! ártalmasnak is vallyák”.¹² Ezek azt hangoztatták, hogy „nem jó a pór népnek tanulni, veszedelmes a falusi oskolákat fölvilágosítani: mert nem látjuk-e azoknak iszonyú rossz következményeit?...ellenben melly szelíd, szófogadó, csendes, melly tűrő, szenvedő az együgyű tudatlan, s tanulatlan jobbág?”¹³

A tudományos ismeretekre nézve elégségesnek tartották a hit- és erkölcsstanban, az olvasásban, írásban és a számtanban „állapotjához képest” való jártasságot, de ezenfelül káros, sőt veszedelmes felvilágosítani a köznépet, mert az adott kizsákmányoló társadalmi rendet nem fogadja el.¹⁴ „A népoktatás célja nem a tudományos képzés, hanem a valláserkölcsei nevelés; ezért az iskolák kezelését az egyházi rend elidegeníthetetlen jogának tartja” — fejezte ki saját maga és az egész püspöki kar véleményét Scitovszky János pécsi püspök.¹⁵ Ez a szélsőségesen konzervatív, valláséleti célokat tartalmazó nevelési eszmény korlátlanul érvényesült a magyarországi feudalizmus utolsó évtizedeiben is.¹⁶

Az 1790-es évek tanügyi reformjavaslatai a falusi iskolákról

Az 1790/91. évi országgyűlés, ahol a nemesi reformerek ragadták magukhoz a vezetést, eddig soha nem tapasztalt pezsgő szellemi élet légkörében folyt le.¹⁷ Röpiratok százai vetették fel a nemzeti élet minden fontosabb kérdését, így többek között

¹⁰ BENKŐ SAMU: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 121.

¹¹ NÉMEDI LAJOS: A nemzeti művelődés ügye 1790—91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 256. sz. Eger, 1962. 252—253.; Uő: Bessenyei és Kazinczy. Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1962. évi 3. számából, 286—307.

¹² Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. 91—92.; SZABÓ JÁNOS: A hazabeli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról. Pesten, 1817. IV. „...kinek-kinek az ő sorsához és tehetségeihez képest kellessen az életre neveltetni”.

¹³ BARANYÁBÓL G-ES: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. 93—94.; ORTUTAY GYULA: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 506.

¹⁴ NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 252—253.; WELLMANN IMRE: Tessedik Sámuel. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 51—52., 55.

¹⁵ HAJDÚ JÁNOS: Eötvös József báró első minisztersége. Bp., 1933. 36.; ANDICS ERZSÉBET: Az egyházi reakció 1848—49-ben. Az elemi iskolai törvény elbuktatása. Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Szikra Kiadás, Bp., 1948. 349.

¹⁶ Vö. BALOGH ISTVÁN: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840—1945 között. JAUSZ BÉLA—FALUDI SZILÁRD—ZIBOLEN ENDRE (szerk.): A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 283.

¹⁷ Corpus Juris Hungarici 1740—1835. Bp., 1901. 162—163. Az 1790—91. XV. tv. szövege: „Cum Salus Reipublicae ab educatione Juventutis plurimum dependet, hinc annuente sua Maestrate Regia Status et ordine decreverunt, ut Deputatio Regnicolaris Systema generalium Principiorum nationalis educationis et Libertatis proeli elaboratura, ac tandem opus tale comitiis Regni post revisionem et Aprobationem in Leges Regni referendum praesentatura, salvis juribus Regiis denominatur”.

a népoktatás hiányos voltát is.¹⁸ A haladást és felekezeti békét kívánók a II. József által szorgalmazott „vegyes iskolák” (scholae mixtae) mellett álltak és féltek megszüntetésük káros hatásától. Mások viszont a püspökök felügyelete alá akarták a „közös iskolákat” visszahelyeztetni.¹⁹

A trónra lépő II. Lipót addig is, míg a törvényhozás a köznevelésről nem intézkedik, a Ratio Educationist visszahelyezte jogaiba.²⁰ Az új uralkodó megszüntette a norma szerint való módszer kötelező voltát, Felbiger, a híres iskolareformáló nevéhez fűződő ún. sagoni módszert, s a tanítóktól nem követelte meg a „tanítóképző” elvégzését.²¹ Eltörölte a gyermekeiket iskolába nem járató szülők 20 krajcáros büntetését. A német nyelvre vonatkozó rendelkezések nyomán támadt felzúdulás lecsillapítására kimondta: nem akarja akadályozni semmilyen hazai nyelv tanítását az „elemi” iskolákban, de hasznosnak tartja, ha a városokban és nagyobb mezővárosokban az „elemi” iskolákban módot nyújtanak a német nyelv tanulására. Ezzel hivatalosan is helyreállott az „elemi” iskolákban a nemzeti nyelveken folyó tanítás, amit a gyakorlatban II. József rendelete nem is tudott megszüntetni.²²

Mínt hogy a „közös iskolák” igen sok ellenzőre találtak, a trónra lépő II. Lipót megszüntette azokat.²³

A protestánsok erőteljes követelésére az 1791. évi vallásügyi törvény írásba foglalta iskoláik teljes függetlenségének biztosítását, iskoláik feletti korlátlan rendelkezési jogukat.²⁴ A protestánsok részére biztosította azt a jogot, hogy „az ország törvényes hatóságai által gyakorlandó felügyeleti jog épségben tartása mellett” különféle fokozatú iskolákat állíthassanak, azok igazgatóit és felügyelőit saját kebelükből választgathassák és a tantervet megállapíthatják.²⁵

Az iskolaügyi reformok szempontjából különösen fontos a Művelődésügyi Bizottság (Deputatio regnicolaris in litteralibus) megalakítása. A Bizottság feladata „a nemzeti nevelés általános elveinek és rendszerének” kidolgozása. A bécsi államtanács ugyan erősen tiltakozott a vélt „királyi felségjog megsértése” miatt, a Bizottság mégis megkezdte munkáját. Megfogalmazta a „nemzeti nevelés” szükségességének elvét, II. József elnemetesítő, „nemzetietlen” iskolapolitikájának ellenhatásaként. Ebben a történelmi helyzetben úgy látszott, hogy a felvilágosodás és a nemzeti törekvések megélénkülése lehetővé teszi a magyar iskolaügy haladó szemléletű újjászervezését.

A Bizottság nemesi tagjai azonban a szűk „nemesi nemzet” fogalomkörében

¹⁸ SZATSVAY SÁNDOR: Hazafiak tükre. Magyarok! aki jól köt, jól old. Pest—Buda—Kassa, 1790. 9.; VÁLYI ANDRÁS: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791.; MARCZALI HENRIK: Az 1790/1-diki országgyűlés. I—II. Bp., 1907.

¹⁹ SZATSVAY SÁNDOR: i. m. Pest—Buda—Kassa, 1790. 10.; CONCHA GYÖZÖ: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei. Bp., 1885. 74.; NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 213., 249—251.

²⁰ FINÁCZY ERNŐ: Az újkori nevelés története (1600—1800). Bp., 1927. 387.

²¹ OLTVÁNYI PÁL: A népoktatási ügy Magyarországon s múlt s jelen időben. Szeged, 1884. 8.; SZAKÁL JÁNOS: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 13—14.; A tanítóképzés intézményes megoldására ekkor az ún. normális iskolák szolgáltak.

²² FELHŐ IBOLYA—VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 280.

²³ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. I Bp., 1960. 120.; SZABÓ JÁNOS: i. m. Pesten, 1817. 9. „Mindazonáltal, mi azokat nagy részben csak úgy nézhetjük, mint a maga virágjában lehullott gyümölcst; elmúltak azok a bölts intézetek, szerzőik halálával, és már most, csak kevés nyomait lehet annak látni, a mit akkor, oly nagy buzgósággal kezdtek volt el, Hazánk boldogítói”; A közös iskolák eszméjét Eötvös József támasztotta fel újra 1848-i népiskolai törvényjavaslatában. Lásd KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. Bécs, 1927. 77.; RAVASZ JÁNOS: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 476—477.

²⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. 560.

²⁵ SZENTKERESZTY TIVADAR: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, 1932. 15.; VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Pannonhalma, 1933. 239. Szily János szombathelyi püspök jelentése. 1791. ápr. 2.

gondolkodtak. A parasztságot, a népet nem sorolták a nemzet tagjai közé. Csak amilyen mértékben érdekeiket szolgálja „az egyöntetű nevelés”, oly mértékben kívánták az iskolától, hogy „minden gyermekben kialakítsa az alkotmányhoz — tehát a feudális rendhez — való ragaszkodás érzését”. A nemesség kultúrpolitikájának reakciós vonása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy — bár az erőszakos germanizálás és idegen szellemű iskolai igazgatás visszahatásaként hangoztatta a „nemzeti nevelés” (educatio nationalis) követelményét —, lényegében a II. József előtti tanulmányi rendszert állította vissza.²⁶

A Művelődésügyi Bizottság munkálatainak törvényerőre emelkedését évről évre mindinkább hátráltatta a francia forradalom által megfélemlített bécsi udvari körök ragaszkodása ahhoz az elvhez, hogy a közoktatás rendezése királyi jog.²⁷

A magyar jakobinusok az iskolai nevelés tartalmát is a gyökeres polgári átalakulás szükségességének szemszögéből határozták meg. Célkitűzéseik művelődéspolitikai követeléseik között szerepelt, hogy a népet ne csupán az írás—olvasásra tanítsák meg, hanem felvilágosítását, a vakhittól való megszabadítását is szorgalmazzák.²⁸ Ők fogalmazták meg azt a gondolatot, hogy „nem a kultúra vezet el a szabadsághoz, hanem fordítva: a köznép, a jobbályság felszabadítása az előfeltétele annak, hogy a nép igazán művelté válhassék”.²⁹

De a magyar köznemesség, megrémülve a francia forradalom fejleményeitől és a jakobinus mozgalomtól, visszalépett a nemzeti küzdelem porondjáról. A Habsburgok ellen irányuló széles függetlenségi harc lehetősége egy időre szétfoszlott, s létrejött a reakcióba fordult feudális abszolútizmusnak és a magyar feudális nemességnek ellenforradalmi szövetsége.³⁰

Haladó és reakciós erők harca a nevelésügyben az 1795—1806. közti időszakban

Főképp akkor vált világossá, hogy a magyar polgári-nemzeti átalakulásnak nincs mit várnia a Habsburg-önkényuralomtól, amikor — II. József halála után, a francia forradalom visszahatása alatt — a „felvilágosodott” abszolútizmus feudális reakcióba hajlott vissza.³¹ A magyar jakobinusok elleni monstre pör elérte célját. A patrióta reformerek és a radikális demokraták egyaránt elnémultak. Az önkényuralom gúzsba kötötte az ország politikai és szellemi életét.³² Szily János szombathelyi püspök — főpásztor társaival együtt — egész erejével azon fáradozott, „hogy a népből a francia elvek teljesen kiirtassanak, illetve befolyást ne nyerjenek”.³³

²⁶ *Egri Érseki Levéltár* (a továbbiakban: EÉL), Acta de studiis et scholis, rakt. sz. 96. Nr. 572. *Relationes de Scholis Trivialibus conformiter Intimato 10-ae Octobris 1790. Extractus Prothocollis Generalis Congregationis I. Comitatum Hevess et exter. Szolnok articulariter unitorum in Episcopali Civitate Agriensi die 5-a Martii continuative celebratae.*

²⁷ FINÁCZY ERNŐ: i. m. Bp., 1927. 391.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 55—56.

²⁸ A magyar jakobinusok nevelésügyi gondolataira lásd MÉSZÁROS ISTVÁN: *A magyar nevelés története 1790—1849.* Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 32—40.

²⁹ NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 252—255.

³⁰ BENDA KÁLMÁN: *A magyar jakobinus mozgalom története.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 33—55.; VÁGVÖLGYI TIBOR: *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968. 56—86.

³¹ Vö. WELLMANN IMRE: i. m. Bp., 1954. 9.

³² BENDA KÁLMÁN: i. m. Bp., 1957. 61.

³³ VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Pannonhalma, 1933. 240. Szily János szombathelyi püspök jelentése. 1794. augusztus 19.

A forradalom szellemétől féltő Habsburg-kormányzat és a behódolt magyar feudális nemesség a művelődéspolitikai terén is a reakció képviselője lett. Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationissal meginduló jelentős mozgalom megtorpant. A francia forradalom eszméinek behatolásától féltve Sándor Lipót és József nádor egyenesen károsnak tartotta a népoktatás fejlesztését.³⁴ A bécsi udvar magyar kultúrpolitikája számára azok az elvek és eszközök szolgálták irányítóként a magyar jakobinus mozgalom bukását követő évtizedekben, amelyeket a fiatal nádor, Sándor Lipót, bátyjához, I. Ferenc királyhoz 1795. április 16-án írt emlékiratában a falusi iskolaügyre nézve kifejtett. „De őszintén be kell vallanom — olvassuk az emlékiratban —, hogy a falusi iskolák szükségességét nem tudom belátni, sőt egyenest félek, hogy ezek az iskolák a parasztokat olyan ismeretekkel látják el, amelyekre azoknak nincs szükségük s amelyek nem teszik őket boldoggá”.³⁵

E memorandumban a főherceg nádor többek között ezeket írja: „Csekély véleményem szerint nagyon kérdés, vajon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni és olvasni, vagy sem, és mivel én inkább az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani, s a szülőket kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem azt teljesen önkényükre kell bízni... Ezen általános szabály alól kivésem a vallás és erkölcstani oktatást, mely alól senki sem menthető fel”.³⁶

Sándor Lipót nádor memorandumának egy másik helyén még azokat az elveket is leírja, melyek szerint meglévő iskoláinkat meg lehet szüntetni anélkül, hogy az elnyomás látszata mutatkoznék. Mivel azonban belátta, hogy ez nagy feltűnést keltene, azt javasolta, hogy nem kell azokat a tanulmányi alapból támogatni. A földesurak és a községek az iskolák fenntartásában úgyis nem szívesen vállalt terhet látnak. Így az iskolák lassan önmaguktól szűnnek meg.³⁷ A Sándor Lipót-féle álláspont következtében a XVIII. század utolsó éveiben tömegesen szűntek meg a nemrégiben alapított új kisiskolák.

Az ilyesfajta elvek váltak irányadóvá iskoláztatásunk közel 50 esztendejére. Sándor Lipót felfogása tragikus halála után, sajnos, utódára, József főherceg nádorra is átragadt. Az alsófokú oktatás kérdésében szinte szóról szóra elhunyt bátyja nézeteit vallotta. 1801. június 17-én kelt emlékiratában aggodalmának adott kifejezést a parasztság nagyobb fokú iskoláztatásával szemben. Szerinte elég, ha a pap megtanítja a népet vallási és „állásbeli kötelességeire”, de további felvilágosításra a népnek nincs szüksége. Így nyugodtabb és megelégedettebb lesz, semmint ha az új gondolatokkal új szükségletekre s új vágyakra izgatjuk.³⁸

József nádor csupán azt tartotta fontosnak, hogy a tanuló ifjúság erkölcsére és vallásos érzületére fordítsanak gondot, mert a „jó erkölcsök s a vallás az állam talpkövei; ha ezek megrázkódnak, az állam is meginog”.³⁹ Legyen tehát vallás-erkölcsi oktatás, amit a papok végezzenek a templomban, de az iskolákat szaporítani nem kell.⁴⁰ Károly főherceg elvben elismerte ugyan, hogy híve a népoktatásnak, s hogy a művelt paraszt elősegíti az állam gazdagodását, ennek ellenére veszélyesnek tartotta, ha a művelődő paraszt elkezd foglalkozni az állam kérdéseivel. A főherceg ki-

³⁴ FELHŐ IBOLYA—VÖRÖS ANTAL: i. m. Bp., 1961. 280.

³⁵ KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 246.

³⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926. 808—851.; KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 244. s. köv.

³⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR: i. m. Bp., 1926. 808. s. köv.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 23—24.; ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 506—507.

³⁸ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. Bp., 1925. 405—446.

³⁹ Uo. I. 445—446.

⁴⁰ Uo. I. 405., 442. s. köv.

fejtette, hogy falusi könyvtárakkal, újságokkal és az iskolák számának növelésével a paraszt gondolkodása könnyen megzavarodik.⁴¹

Íme, hova tűnt Mária Terézia és II. József művelődéspolitikájának felvilágosult szelleme, amely az állam elsőrendű kötelességévé tette, hogy polgárai számára legalább a kultúrminimumot biztosítsa, s több tekintetben korszerűbb műveltséget igyekezett terjeszteni!

A második Ratio Educationis (1806)

A magyarországi közoktatás új rendezése az 1790/91. évi országgyűlés Tanulmányi Bizottságának munkálatai alapján — sok évi huzavona után — ismét királyi rendelet alakjában történt meg, az I. Ferenc által 1806-ban kiadott második Ratio Educationisban. Az új Ratio csak a katolikus iskolák számára vált alapvető utasítássá; a protestánsok — tanügyi önkormányzatukra hivatkozva — nem tartották magukra nézve kötelezőnek. A második Ratio elrendelte, hogy minden anyaegyházban legyen iskola, sőt minden filiában is, ha fenn tudják tartani. Az egymástól fél óránynál nagyobb távolságban fekvő filiák közösen tartsanak fenn iskolát.⁴²

A Ratio az „elemi” népiskolákat felosztja: falusi és kisebb mezővárosi, nagyobb mezővárosi és kisebb városi, s végre nagyvárosi iskolákra. Kimondja ugyan az iskolakötelezettséget 6—12 éves korig, sőt a szülőket testi fenytéssel is szorítja gyermekeik iskolába járatására. Megszervezi az ismétlő (vasárnapi) iskolákat; vasár- és ünnepnapokon a keresztény tanításra egybegyűlt ifjúsággal a lelkész vagy a tanító röviden ismételte, amit egykor bővebben tanultak.⁴³ A tanítóképzést a nagyvárosi főelemi vagy normális iskolákkal való kapcsolatban hagyja meg.⁴⁴

A második Ratio Educationis — Mészáros István megállapítása szerint — „a magyar nevelés történetének kiemelkedő dokumentuma. Átfogó rendszerbe foglalta a korszak állami közoktatásügyét, akár csak korábban, 1777-ben hasonló nevű elődje. De míg az első Ratiót teljes egészében Bécs és az osztrák abszolútizmus sugalmazta, a második Ratio az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának szülötte”.⁴⁵ Ezzel magyarázható legfőbb pozitívuma: helyet adott a magyar nyelvnek az oktatásban, nagymértékben érvényesítette a vallási türelem elvét, valamint kihangsúlyozta minden gyermek elemi oktatásának szükségességét. Ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy nemzetiségi vidékeken az elemi oktatásban kizárólag az anyanyelv a tanítás nyelve. Végeredményben a második Ratio a „nemzeti nevelés” elvei alapján kijavította az 1777-i Ratio legfőbb hibáit, de a legfontosabb kérdések megoldásában alig lépett előre.⁴⁶

Az erősen konzervatív irányú második Ratio lényegében nem jelentett új irányt és szellemet. Művelődési eszménye is ugyanaz: az erkölcsös ember, hűséges alattvaló és derék keresztény (bonus homo, fidelis subditus et probus christianus). A Habsburg-

⁴¹ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 507.

⁴² PÉTERFY SÁNDOR: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Bp., 1896. 117—121.

⁴³ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 14.; HORVÁTH ILLÉS: Csanád vármegye népoktatási monográfiája. Makó, 1896. 111.

⁴⁴ HAJDU JÁNOS: Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. Magyar Művelődéstörténet. V. Bp., é. n. 333.; BAJKÓ MÁTYÁS: Az életre és a munkára nevelés igényei a reformkori tantervi tervezetekben. JAUSZ BÉLA—FALUDI SZILÁRD—ZIBOLEN ENDRE (szerk.): A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 232.

⁴⁵ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 82—83.

⁴⁶ Uo. 87—88.

abszolutizmus reakciós szelleme nem kedvezett a népoktatás fejlődésének; a kevés iskola, az iskolalátogatás rendetlensége, az anyagi eszközök hiánya, a gyatra vagy semmilyen tanítóképzés, a szégyenteljes csekély tanítói javadalmazás, a terhekkel ágyongyórtó parasztok szörnyű nyomora — mind megannyi súlyos akadály volt a népnevelésügy előrehaladásának. „Igazán szép s üdvös rendeletek voltak mindezek — írja Oltványi Pál —, azonban jó része mindazoknak csak papíron maradt, s életbe nem léptetett”.⁴⁷

A népnevelés ügye a reformkorban

Az 1830-as évek végén kiszélesedett Magyarországon a politikai küzdelem a nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért, a nemzeti és polgári fejlődést gátló feudális viszonyok és az Ausztriától való függő helyzet megszüntetéséért. A jobbágykérdés körüli országgyűlési és megyei viták egyben a falusi népoktatásra is ráirányították a figyelmet.⁴⁸ E politikai küzdelemnek szerves része volt az a művelődéspolitikai mozgalom, amely a magyar nevelésügy nemzeti és polgári átalakulása érdekében tört utat magának, s az önálló nemzeti lét kialakítását és a magyarság társadalmi haladását szolgálta. „Nemzeti eszmék terjesztése által eszméletre, nemzeti érzelmre és hazaszeretetre kell ébreszteni a népet — írja a Népügy című forradalmi hangú röpirat 1847-ben. — Az ő feladata legyen, baromszerű, nyűgöző, jellemtelen népből művelt, szabad, szilárd jellemű és önálló népet képezni”.⁴⁹ A reformerek az iskolai oktatás minél szélesebb körű kiterjesztését összekapcsolták a jobbágyság társadalmi és jogi felszabadulásával.⁵⁰

A feudális módon fenntartott népoktatási rendszer a társadalom igényeit ekkor már nem tudta kielégíteni. A változás feltételeit csak a polgári állam létrejötte biztosíthatta, amely gyökeresen új módon, „polgári módon” fedezi a népoktatás anyagi alapjait. Az életre és a munkára nevelés igényei, ha elszigetelten is, de egyre fokozottabban jelentkeztek a magyar pedagógiában. E fejlődési folyamatban fontos szerepet tölthettek be az 1830-as évek elején meginduló, különféle színezetű és motivációjú nemesi-megyei népoktatási mozgalmak.⁵¹

A nemzeti erők küzdelme nemcsak a magyar nyelvű tanításért folyt, hanem emellett célul tűzte ki a korszerűbb műveltséget nyújtó közoktatás megteremtését is.⁵² Az ellenzéki köznemesség egyre nagyobb igényt támasztott az iskolapolitika és a nevelési eszmény tekintetében. „Legfőbb s legnemesb célja s rendeltetése tehát az embernek az lévén — írja Wesselényi Miklós —, hogy hasznos polgárrá, s munkás és hív hazafivá váljék: ennek kell a nevelésben annak legelső kezdetétől fogva alapját megvetni”.⁵³

Az 1825/27-i országgyűlés által szervezett bizottság — bár igen mérsékelt módon — megfogalmazta a leglényegesebb tanügyi kívánalmakat és *Opinio* címmel nyomta-

⁴⁷ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 15.; Az 1806-ban kiadott második *Ratióra*: GRÜNWARD BÉLA: *A régi Magyarország 1711—1825*. Bp., 1888. 356.; FINÁCZY ERNŐ: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Bp. 1896.; KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 240. s. köv.; A szöveg egykorú kiadása: *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*. Buda, 1806.

⁴⁸ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 128—129.

⁴⁹ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 58.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 417.

⁵⁰ RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 418.

⁵¹ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 229—230.

⁵² Uo. 230—231.

⁵³ WESSELÉNYI MIKLÓS: *Balítételekről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 150.

tásban megkapta minden vármegye, hogy a megyegyűléseken vitassák meg.⁵⁴ Ha megyeink közgyűlési jegyzőkönyveinek lapjait forgatjuk az 1830-as évekből, sok előremutató nemes szándékkal, értelmes ötlettel találkozunk.⁵⁵ A törvényhatóságok akciókat szerveztek a köznevelés, elsősorban a népnevelés fejlesztésére. A népnevelés országos újjáalakításának ügyét, a népoktatás szervezetének, tartalmának és metodikájának megfelelő átalakítását a köznemesi ellenzék felkarolta; a népnevelés ügye a haladó politikusok, a vármegyei javaslatok és követi utasítások programpontjává lett.⁵⁶

A Fejér megyei közgyűlés 1838-ban elhatározta, hogy megvizsgálja a népesebb puszták oktatásügyi helyzetét és kötelezi a földesurakat iskolák felállítására. Utasítani fogja az országgyűlésre kiküldött megyei követeket: „Hogyha netalán a nevelés tárgyában az országgyűlés által készült munka egész kiterjedésében az országgyűlésen fel nem vétete is, a falusi és pusztai iskoláknak célirányos elrendelése iránt előlegesen törvény hoztasson”.⁵⁷ „A jelenkor mozgalmi közt — írja Vajna Antal. 1838-ban — alig van jótékonyabb, mint a nevelés és tanítás körüli mozgalom. Örömmel látjuk, miképpen a nevelés és tanítás dolga egyesektől testületekig, testületektől föl a kormányokig érdeke kezd lenni; különösen örömmel látjuk hazánkban a köznép nevelése iránti érdeket is...örömmel látjuk a vármegyék figyelmét, s a kormány atyáskodását a köznép neveltetése iránt.”⁵⁸

A XIX. század 40-es éveiben több figyelemreméltó könyv, nevelésügyi és tanügyi szaklap látott napvilágot, mely e fontos kérdés megoldásához járult hozzá. Közülük itt elég, ha a Szeremlei Gábor Nevelésnára és Zay Miklós Nevelésünk ügye című — elsősorban a gyakorlati pedagógia problémáit taglaló — kézikönyvére utalunk.⁵⁹

Az 1832—36. évi reformországgyűlés lehetővé tette, hogy az oktatás- és nevelésügy a Közoktatási Albizottság (subdeputatio) révén két évtizeden át a diétai tanácskozások és viták állandó napirendi pontjai között szerepeljen. Az 1839/40. évi országgyűlés e tárgyban választmányt küldött ki a kiváló haladó reformpolitikus, Bezeredy István elnökletével.⁶⁰ A választmány 1843-ban átfogó — kifejezetten nemzeti szellemű — törvényjavaslatot tett közvé a népnevelésről, amely alapjául szolgált az Eötvös-féle népoktatási törvényjavaslatnak, s csírájában magán viseli az 1868. XXXVIII. tc. minden jó és rossz oldalát.⁶¹ (A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata, 1843.)⁶²

A javaslat elsősorban a tanítóképzés fejlesztését szorgalmazta. Ennek érdekében tízéves időtartamra 100 000 forintnyi közalap létesítését irányozta elő. Az iskolai tantárgyak körét a fizika, a természetrajz és a történelem tárgyakkal akarta kiszéle-

⁵⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 100—102.

⁵⁵ MÓRA MAGDA: Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években. Pedagógiai Szemle, XVI. évf. (1966) 7—8. sz. 681.

⁵⁶ HAJDÚ JÁNOS: i. m. Bp., 1933. 32—33.

⁵⁷ MÓRA MAGDA: Népoktatás Fejér megyében (1777—1848). A Dunántúl településtörténete II/2. 1767—1848. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977. 43.

⁵⁸ VAJNA ANTAL: Útmutató az olvasni tanításban, a tanítók számára előrebocsátott rövid hangtannal, Kowerau nyomán. Kolozsvár, 1838. Ism. WARGA JÁNOS, Figyelmeztető, 1839. 390—394.

⁵⁹ Így pl. a Religio és Nevelés (szerk.: Szaniszló Ferenc); Nevelési Emléklapok (szerk.: Tavasi Lajos); Katholikus Iskolai Lapok (szerk.: Somogyi Károly); 1842-ben Kossuth Lajos és Fáy András sürgetésére a két protestáns hitfelekezet megindította a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot (Török Pál és Szakács József szerkesztésében), amely a szorosabban vett egyházi problémákon kívül pedagógiai kérdésekkel is foglalkozott.

⁶⁰ KÁRMÁN MÓR: i. m. II. Bp., 1907. 154.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 27—28.; SZÁNTÓ IMRE: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Magyar Pedagógia 1971. 1—2. sz. 119—120.

⁶¹ SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 30.

⁶² BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 268—269.

síteni. A javaslat kimondja, hogy az elemi iskolák felállítására és fenntartására a községek, és nem az egyházak és a földesurak hatáskörébe tartozik. De a fennálló állapotokat figyelembe véve azt is kimondja, hogy minden felekezethez külön legyen iskolája, s csak kisebb községekben adott lehetőséget „közös iskola” állítására.

A javaslat szerint a közvetlen iskolafelügyelet továbbra is az egyházak kezében marad, de előírja, hogy a törvényhatóságok is válasszanak népnevelési bizottságokat a népnevelés előmozdítására, a törvény végrehajtásának ellenőrzésére.⁶³ E „népiskolákra felügyelő küldöttség” feladata, hogy tagjai gyakrabban látogassák meg a falusi iskolákat, ezeknek félévi, s az év végén tartani szokott vizsgáin jelenjenek meg, ezeknek eredményéről, továbbá az iskolák állapotáról és szükségleteiről „véleményes jelentést” terjesszenek be az alispánhoz, aki azt a megyei közgyűlésnek mutatja be.⁶⁴

Az 1843. évi törvénytervezet ugyan nem irányult még mindenkire kiterjedő, egységes alapfokú műveltséget adó népiskola létrehozására, mégis a korábbi állapotokhoz képest jelentős haladást mutatott. Gondolt az életre és a munkára való nevelésre is.⁶⁵ A törvénytervezet azonban Bécs csökönös ellenállása miatt az országgyűlésen még érdemleges tárgyalásra sem bocsátott papíron maradt. A reformjavaslatok a bécsi hivatalok és a király ellenállásán sorra megbuktak.⁶⁶

Kölcsey Ferenc, az oktatásügy fejlődésének egyik leglelkesebb reformkori híve keserűen írja: „...hitem az, hogy a nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagyis inkább valami különös jót gyakorlatba hozni reményesség sincs”.⁶⁷ Az oktatásügy rendezését mindig is királyi felségjognak nyilvánították, s az idevágó törvényhozást feleslegesnek tartották. A Habsburg-kormányzat ellenállása és csökönös maradisága súlyosan akadályozta a népiskolaügy fejlődését.⁶⁸ Deák Ferenc panaszosan jegyezte meg az 1839/40-es országgyűlésről a tanügyre vonatkozóan: „Öregbedett ezen fájdalom, midőn láttuk, hogy a múlt országgyűléstől lefolyt három év alatt e tárgyban a kormány részéről csakugyan semmi nem történt, mi a nemzet reményeinek megfelelt volna”.⁶⁹

Kossuth Lajos a jobbagyfelszabadítással együtt a népnevelés rendezését, korszerűsítését is fontosnak tartotta. A Pesti Hírlap hasábjain erőteljes támadást indított a bécsi udvar neveléspolitikája ellen, mely a végsőkig akadályozta, hogy az országgyűlés nevelésügyi törvényeket is megtárgyaljon.⁷⁰ 1843-ban jelent meg Wesselényi Miklós Szózat című műve, amelyben kimondotta, hogy népiskoláink száma nem elégséges, hogy tanítóink lenézett társadalmi helyzetén és anyagi nyomorán a törvényhozásnak segítenie kell. Azt követelte továbbá, hogy az országgyűlés ne csak állandó tanügyi bizottságot, hanem olyan külön országos közoktatási kormányhatóságot is szervezzen, amely meg tud felelni annak a feladatnak, amely reá és közegeire a népnevelésügyi törvény végrehajtása körül vár.⁷¹

A helytartótanács a király nevében 1845-ben kiadta az új népiskolai rendtartást Magyarország elemi tanodáinak szabályai címmel. A rendtartás szerint az alsó

⁶³ Uo.

⁶⁴ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 16.

⁶⁵ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 268—271.

⁶⁶ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 61—62.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 373—374.

⁶⁷ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 265—266.

⁶⁸ KORNIS GYULA: i. m. II. Bécs, 1927. 425.

⁶⁹ KÁRMÁN MÓR: II. 1907. 156. Id. SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 30.

⁷⁰ Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta OROSZNEÉ MURVAI MARGIT. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. Bevezetés, 11.; RAVASZ JÁNOS: Kossuth Lajos harca a magyar közoktatásért. Köznevelés, 1952. 18. sz. 539—542.

⁷¹ TRÓCSÁNYI ZSOLT: Wesselényi Miklós és világa. Gondolat Kiadó, Bp., 1970.

elemi osztályokat — tehát az első két év tanulmányait — minden tanuló számára egyformán, egyöntetűen, azonos „általános” műveltséget adó tananyaggal, latin nélkül kell megszervezni. Az új szabályzat úgy rendelkezik, hogy a 6—12 év között minden gyermek számára kötelező az első két osztály elvégzése. Ezután tanítónak vagy segédtanítónak csak az nevezhető ki, aki a tanítóképző elvégzése után bizonyítványt kapott.⁷²

Az 1845-ben elkészített *Systema scholarium* messze elmaradt az 1843. évi országgyűlési javaslatától, s nem sokat lendített a népoktatás elhanyagolt állapotán. „Ez a szervezet az egyháziak kezébe adván a felügyeletet — írja Kiss Áron —, a papok csakhamar oly erővel ragadták azt meg, hogy midőn a megyék is kezdtek az iskolai felügyeletről gondoskodni, a megyék küldötteit az iskolákba sem bocsátották be, hanem csak azt engedték meg nekik, hogy az épület külsejét vizsgálják meg”.⁷³ Az 1845-i népiskolai rendtartás a katolikus elemi iskolákat még fokozottabb mértékben kiszolgáltatta a Habsburg-kormányzattal szövetkezett klérus befolyásának.⁷⁴

Az 1845-ben elkészített *Systema scholarium* című iskolai rendtartás végrehajtása is a szokott akadályokba ütközött. Ambrus Sándor *Értekezés a hittanító, az iskolaigazgató és a kerületfelügyelői hivatalról* (1841) című művében kilenc pontban fogalmazta meg követelményrendszerét a népiskolával kapcsolatban: 1) alapítsunk minden helységben iskolát; 2) teremtsünk jobb státust a tanítóknak, hogy azokba műveltebb pedagógusokat ültethessünk; 3) egyenrangosítsuk a tanítókat a honorariókkal; 4) válasszuk ketté a tanítói és a jegyzői hivatalt; 5) tiltsuk el a gyermekeket — közpásztor fogadásával — a legeltetéstől; 6) alapítsunk tőkét vagyontalan gyermekek könyvekkel és ruházattal való ellátására és jutalmazására; 7) iktassuk törvénybe az iskolakötelezettséget; 8) amelyet hajtson végre a megye és végezetül 9) váljék gyakorlattá hazánkban, hogy iskolai bizonyítvány nélkül senki se tudjon állást vállalni”.⁷⁵

Mint hogy a vármegyék többsége a népnevelés ügyének rendezését nem a királyi kormányshoz, hanem az országgyűléshez tartozónak mondta, a helytartótanácsnak a népoktatás ügyét fejleszteni iparkodó rendeleteit sohasem hajtotta végre.⁷⁶ „A t. vármegyék legnagyobb része ez időben már az adminisztratori rendszer ügyében kifejtett harcz miatt ellenzéki álláspontot foglalva el, nem igen serénykedtek segédkezet nyújtani eme népiskolák ügyében a clerusnek, és annál kevésbé voltak hajlandók a kormány intenióit az iskolai oktatás ügyében elősegíteni, mivel az ezen új reformban is hangsúlyozott királyi jogot — a népiskolák szervezetére s igazgatására nézve — elismerni vonakodtak”.⁷⁷

A népoktatás megmerevedett szervezete, tananyaga és tanítási módszere a kor által megkívánt gazdasági és társadalmi követelményeknek nem felelt meg többé.⁷⁸ Sem a második Ratióban, sem pedig a reformkorszak országgyűlésein nem sikerült megalkotni a magyar köznevelés egyetemes és egységes rendezését, a szerves köznevelési törvényt.⁷⁹ Így aztán a második Ratio Educationis érvényben maradt egészen 1848-ig. A tanügyi kérdések intézését a bécsi udvar álláspontja szabta meg. A falusi kisiskolai oktatás igen keveset haladt előre a második Ratio négy évtizedes hosszú

⁷² MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 163—166.

⁷³ KISS ÁRON: A magyar népiskolai tanítás története. I. Bp., 1881. 52.

⁷⁴ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 62.

⁷⁵ Íd. KANYAR JÓZSEF: A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában (1770—1848). A Dunántúl településtörténete II/2. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977. 11.

⁷⁶ BERAUER JÓZSEF: A Kalocsa-egyházmegyei róm. kath. népiskolák története, Kalocsa, 1896. 13

⁷⁷ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 21.

⁷⁸ *Hajdú János*: i. m. Bp., 1933. 32—33.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 417.

⁷⁹ FINÁNCZY ERNŐ: i. m. Bp., 1927. 391.

uralma alatt. Joggal írhatták az 1848-as forradalom évében: „Népnevelés! — e szó a legközelebb lefolyt években olly sok ajkon gördült le, olly sok író által tárgyaltatott; a nélkül, hogy magasztos eszméje tetté alakult volna”.⁸⁰

Eszmék és tervek 1848-ban a népoktatás megreformálására

A népoktatást — különösen a kisebb helyeken — az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előestéjén is százalmas állapotban találjuk. Hazai népoktatásunk fogyatékoságai régmúlt idők örökségeként nehezettek első alkotmányos vallás- és közoktatásügyi miniszterünkre, Eötvös József báróra. Főként egyes nemzetiségi vidékeken kevés volt az iskola és gyenge a beiskolázás. Sok volt a roskatag, alkalmatlan iskolaépület, a silány lakás, elégtelen a tanítói fizetés. Általános a panasz az iskolák rendszertelen látogatása miatt. Nem volt egység a tanítás anyagában és a szorgalmi időben.⁸¹

A legnagyobb fogyatékoság mégis a tanítóképzésben jelölhető meg. A tanítók zömét még 1848-ban is a régi s már teljesen elavult normális iskolai rendszer szerint képzett egyének tették ki, vagy olyanok, kiknek nem is volt hivatásuk a tanítás. A kormány által a 40-es években felállított öt tanítóképző — kétéves tanfolyammal — keveset javíthatott a mostoha helyzeten. De még ez a gyengén képzett s kevés módszeres tudással rendelkező tanítóóság sem szentelhetette magát teljesen hivatásának; a legtöbb esetben kénytelen volt silány díjazása pótlására másféle tevékenység folytatására is, úgy hogy a tanítás másodrendű feladatává vált számára. A tanító „egyszeres-mind kántor, orgonista, egyházi, rector is”, így aztán érthető, hogy „a tömérdek templomok és lelki oktatások dacára is” elmaradott a népműveltség.⁸² Az 1848-iki iratok a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irattárában bőven találunk erre vonatkozó panaszokat.⁸³

Az 1848. márciusi forradalom nyomán országszerte felszínre törtek a pedagógusok igényei a népoktatás megreformálására. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólította a pedagógusokat, „hogy kimutatva az iskolák hiányait, kiki tehetsége szerint mondja ki véleményét”.⁸⁴ A forradalmi változás a haladó pedagógusok táborát egy csapásra új lehetőségek és új feladatok elé állította. „Édes hazánk áldásteli újjászületésén a falusi s polgár-iskolákra nézve is az új, rég óhajtott jobb időszakot üdvözöljük — írják a zólyomi esperesség evangélikus iskoláinak tanítói —, azon időszakot, mely a népiskolák s tanítóinak állását a népnevelés szellemi szükségével összhangzatba hozandja.”⁸⁵

A népoktatás siralmas állapota nem utolsósorban abban lelte magyarázatát, hogy maga az állam ezt a fontos közügyet jóformán teljesen átengedte a vallásfelekezeteknek. A tanítóóság részéről egyre több panasz érkezett a népoktatás egyházi felügyelete

⁸⁰ PAPVÁSÁRHELYI ISTVÁN: A Felvidék Népe. Népnevelési Eszmék. Ungvár, 1848. 19.

⁸¹ HAJDÚ JÁNOS: i. m. Bp., 1933. 33—34.

⁸² Id. RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 79—81.

⁸³ *Országos Levéltár* (a továbbiakban: OL), 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848.; EMBER GYÖZÖ: Az 1848/48-i minisztérium levéltára. Bp., 1950., 160., 162., 179—180.

⁸⁴ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kútfő, 4. tétel, 1848. május 28.

⁸⁵ Uo. 23. kútfő, 2. tétel. Zólyomi esperesség ev. iskoláinak összes tanítói az oktatási reform iránti hajlamukat nyilvánítják. 1848. május 4.

ellen.⁸⁶ A pedagógusok mindenekelőtt a papság uralmától, az egyház gyámkodásától akartak megszabadulni.⁸⁷ A tanoda nem lehet "az egyháznak szolgáló-leánya" — írja Tavasi Lajos —, a tanító nem lehet „a papnak szolgálégyéne”. Csak az iskolának a klérus béklyóiból való kiszabadulása lehet a haladás biztosítéka.⁸⁸ „Nincs nagyobb, nincs fontosabb feladata a mai kornak, mint tisztába hozni, kié legyen a tanoda? kié a nevelés és tanítás műhelye.”⁸⁹

A márciusi forradalom utáni hónapokban bőven áramlottak a panaszos beadványok, követelések és kidolgozott reformtervezetek az új vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz.⁹⁰ Az „egységes, nemzeti tanrendszer” megvalósítását, a közös falusi nemzeti iskolák felállítását, iskolai könyvek íratását, átfogó nevelésügyi törvények sürgős megalkotását a pedagógus közvélemény elsősorban az új felelős kormányváltás- és közoktatásügyi miniszterétől, Eötvös Józseftől várta.⁹¹ Eötvös és miniszteriüma munkáját nagymértékben hátráltatta, hogy állandóan számolnia kellett különösen a katolikus egyház vezetőinek ellenséges magatartásával.⁹²

Eötvös József a művelődés sok ága közül a népoktatásnak tulajdonított fontosságot: „Én mindenké közt, bármennyire tisztetem a magasabb tudományokat — mondotta egyik beszédében —, bármennyire meg legyek győződve arról, hogy magasabb népművelés lehetetlen oly országban, hol tudomány nem létezik, most is ezt mondom fő és első teendő a népnevelés; mert teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek egységes talaján nyugszik. Nem akarom, hogy a tudomány Magyarországon karácsonyfa módra állíttassék föl, fölékesítve mindenféle csecsebecsékkel, különben pedig arra teremtve, hogy elszóródjon; én azt akarom, hogy a fa gyökereket verjen a hazában, s erre nézve mindenekelőtt szükséges, hogy a talaj legyen előkészítve.”⁹³

A márciusi forradalom győzelme után Tavasi Lajos, a magyar köznevelésügyi radikális polgári és nemzeti átalakításának harcosa, a baloldali pedagóguscsoport szervezője, felhívást bocsátott ki minden felekezet tanítóihoz „egyetemes és közös” gyűlés megtartására, amelyen a teljes „nemzeti tanrendszer” kidolgozását akarták megvalósítani.⁹⁴ A magyar tanítók első egyetemes gyűlése 1848. július 20-án ült össze Pesten, az egyetem nagytermében. Tavasiék — a radikális balszárny élén — az előterjesztett „javaslati irányeszmeék”-ben követelték a közoktatásügyi és vallásügyi minisztérium szétválasztását, az általános tankötelezettséget, továbbá, hogy a tanítók „hitfelekezeti tekintet nélkül” egyedül az államtól függjenek.

Tavasi a tanító fontos szerepét hangoztatta az új társadalmi helyzetben: „Tegyük országos hivatalnokká vagy államtisztté, tegyük becsültté a tanítót, tegyük tekintélyesbé az ő állását, hogy a nyomorult elélés miatt kénytelen ne legyen a tudományt elhanyagolni, kaszálni és kapálni, borral vagy éppen bőrrrel kereskedni, mint az egykori pap; marhát hizlalni és filléres fizetésért koldusként házról-házra járnai vagy a gyermekektől a fahasábokat vagy havi cipőkat s kétgarasokat elfogadni, mint a li-

⁸⁶ ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 350.

⁸⁷ KORNIS GYULA: i. m. II. Bécs, 1927. 586.

⁸⁸ TAVASI LAJOS: i. m. é. n. 135—136. Tanoda és egyház. 1848.május 3.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kútfő, 1—49. tétel.

⁹¹ RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 512.; MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 277—278.

⁹² ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 350.

⁹³ Id. RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 87—88.

⁹⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 287—404.

⁹⁵ Uo. 295—296.

bát vagy a bornyút őrző konvenció pásztor; és őt becsülve, becsültebbé teendjük az ügyet, amelyet kezel és képvisel, a nevelés- és tanügyet.”⁹⁵

Az elemi iskolai szakcsoport felvetette, hogy a tanítói állás „különíttessék el más, vele sok helyt kapcsolatban levő foglalatosságoktól, milyen a jegyzőség, harangozóság, egyházfűzés, éneklőség, valamint szabadíttassék föl a hitszónoklás és minden egyházi alárendeltség alól is”.⁹⁶ 1848 forradalmár pedagógusai a népiskolai tervezetekkel az általánosan kötelező, egységesen állami köznevelésnek, a felekezeti iskolák államosításának az elvét akarták diadalra vinni.⁹⁷

A tanítói gyűlés érdeme, hogy először tett kísérletet egységes nemzeti tanrend szer kialakítására. Az eddig lenézett, kismemizett pedagógusok most köznevelésünk polgári átalakításának úgyszólván minden lényeges kérdését felvetették, s felvillantották a továbbhaladás irányait is. A közgyűlés javaslatait július 28-án 25 tagú küldöttség vitte Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez azzal a kéréssel, hogy „minél előbb javasolna és eszközölne a nemzetgyűlésen nevelésügyi törvényeket”. Eötvös azonban már július 24-én, a tanítógyűlés utolsó előtti napján benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát a képviselőházhoz. Eötvös törvénytervezetét az elemi oktatásról az új, népképviselői országgyűlés 1848. augusztus 3—12. között vitatta meg.⁹⁸

A javaslat új állami közös iskolákat kívánt létesíteni, de megengedte a hitfelekezeti iskolák fenntartását is olyan helyeken, ahol az egyes hitfelekezetekhez tartozó iskolásgyermekek száma külön-külön eléri az ötvenet. A javaslat jelentősége abban áll, hogy az eddigi feudális iskolázással szemben törvényerőre kívánta juttatni az elemi oktatás polgári jellegű átalakítását, az iskolázás kötelezettségét, ingyenességét, világi jellegét (az egyház és iskola szétválasztását), a korszerű tudományos és anyanyelven történő oktatást. Gyengéje volt viszont a javaslatnak, hogy a különböző hitfelekezetekhez tartozó tanulók részére külön iskolák felállítását rendelte el olyan községekben, ahol az egyes felekezetekhez tartozó tanulók száma az ötvenet meghaladja.⁹⁹

A javaslat nagy vitákat váltott ki a képviselőházban. A radikális balszárny követelte a felekezeti iskolák államosítását, a katolikus papság javainak szekularizációját, az egyházi alapítványoknak a népnevelés céljaira történő állami kezelésbe vételét. A jobbszárny Eötvös javaslatát is soknak tartotta, s főként a közös iskolák felállítása ellen tiltakozott. A katolikus egyház vezetői minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználtak, hogy az állami iskolázás ügyét elgáncsolják. A baloldal indítványára a ház többsége elvetette a hitfelekezeti iskolák engedélyezésének lehetőségét, s kimondta, hogy csak állami közös iskolák lehetnek.

De Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke, a kormány megbízásából újabb módosító javaslatot terjesztett elő, mely rést ütött az egész törvényjavaslatnak azon az alapelvén, hogy a közoktatás irányába az egyháznak nincs beleszólása. Végül is a parlament olyan közvetítő javaslatot fogadott el, hogy az állam mindenütt köteles iskolákat állítani, de a felekezetek is állíthatnak saját erejükből iskolákat.

A főrendiház azonban kedvezőtlenül fogadta az alsóház által felterjesztett törvényjavaslatot és annak tárgyalását időszerűtlennek minősítve augusztus 25-én a következő ülészakra halasztotta elfogadását. Így sikerült a magas klérusnak megakadályozni nemcsak az egyház és iskola különválasztását, a közös iskolák létrehozását,

⁹⁵ Uo. 299.

⁹⁷ TAVASI LAJOS: i. m. Bp., é. n. 36—41.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 49—53.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 83—95.

⁹⁸ TAVASI LAJOS: i. m. Bp., é. n. 40.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 524—529.

⁹⁹ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 91—93.

hanem az általános tankötelezettség bevezetését és az elemi oktatás ingyenessé tételét. A törvényjavaslatnak a napirendről való levétele húsz évvel odázta el a kötelező népoktatás bevezetését Magyarországon.¹⁰⁰

Imre Szántó

DIE LAGE DES UNGARISCHEN VOLKSSCHULUNTERRICHTS IN DEN DÖRFERN

(1790—1848)

Die von Maria Theresia im Jahre 1777 ausgegebene Ratio Educationis regelte das erstmal die ungarische Volksbildung in modernem Geist einheitlich, mit staatlichen Massregeln. Diese war die erste umfassende, staatliche Unterrichtsordnung, die den Volksunterricht ins System des Unterrichtswesens einschliess. Ihre Bedeutung können wir vor allem darin zusammenfassen, das sie gegenüber dem kulturellen Monopol der Kirche das erstmal die Interessiertheit des Staates auf dem Gebiet der geistigen Kultur betont. Die Ratio Educationis hatte eine lange Gültigkeit, bis zum Jahre 1868 diente sie als Leitfaden auf allen Gebieten der Volksbildung. Ein grosser Teil der Neuerungen der Unterrichtsordnung blieben aber vorübergehend auf dem Papier. Es fehlten nämlich diejenigen, die die neuen Aufgaben hätten zu bewältigen können: die gut gebildeten Lehrer, die Lehrräume, die Unterrichtshilfsmittel.

Das Parlament vom Jahre 1790/1791 tagte in einer äusserst regengeistigen Atmosphäre. Auf diesem Parlament riessen die adligen Reformer die Führung an sich. Aus dem Gesichtspunkt der Reformen auf dem Gebiet des Schulwesens gilt die Gründung des „Komitees für Bildungswesen“ für besonders wichtig, dessen Aufgabe die Ausarbeitung „der allgemeinen Prinzipien und des Systems der nationalen Volksbildung“ war. Die adligen Mitglieder des Komitees konnten aber die enge Kategorie der „adligen Nation“ nicht überschreiten. Der reaktionäre Charakter der Kulturpolitik des Adels zeigte sich vor allem darin, dass es im wesentlichen das System vor Joseph II. wiederherstellte, während er die Forderung der „nationalen Volksbildung“ (educatio nationalis) als Gegenwirkung auf die gewaltsame Germanisierung verkündete.

Die ungarischen Jakobiner beurteilten auch den Inhalt der Schulerziehung aus dem Gesichtspunkt der Notwendigkeit der radikalen bürgerlichen Umwandlung. Aber der ungarische Kleinadel, erschrocken vor den Ereignissen der französischen Revolution und von derheimischen Jakobinerbewegung trat vom nationalen Kampf zurück. Die Möglichkeit des breiten Unabhängigkeitskampfes gegen die Habsburger verging für eine Zeit, und es kam der gegenrevolutionäre Bund des reaktionären feudalen Absolutismus und des ungarischen feudalen Adels zustande. Die Habsburgregime, die sich vor dem Geist der Revolution fürchtete und der sich ergebene ungarische feudale Adel wurden auch auf dem Gebiet der Volksbildungspolitik die Vertreter der Reaktion. Die Palatine Alexander Leopold und Joseph, erschrocken vor dem Eindringen des Geistes der französischen Revolution, hielten gerade die Entwicklung des Volksunterrichts für schädlich.

Die neue Regelung der Volksbildung in Ungarn geschah nach langjähriger Zögerung wieder in Form einer königlichen Anordnung, in der zweiten Ratio Educationis, ausgegeben von Franz I. im Jahre 1806, auf Grund der Arbeiten des „Komitees für Bildungswesen“ des Parlaments von 1790/1791. Die stark konservative zweite Ratio Educationis bedeutete im wesentlichen neue Richtung und neuen Geist nicht. Der reaktionäre Geist des Habsburg-Absolutismus war für die Entwicklung der Volksbildung nicht günstig. Die wenigen Schulen, die Unregelmässigkeit des Schulbesuches, das Fehlen der materiellen Mittel, die dürftige, praktisch nicht existierende Lehrerausbildung, das schändlich geringe Gehalt der Lehrer, das schreckliche Elend der überlasteten Fronbauern waren schwere Hindernisse für die Entwicklung des Volksbildungswesens.

Am Ende der 1830-en Jahre breitete sich der politische Kampf für die nationale Unabhängigkeit und die bürgerliche Umwandlung in Ungarn aus. Die Bewegung für Volksbildung war organischer Teil dieser politischen Kämpfe. Die Volksbildungspolitik brach ihren Weg im Interesse der nationalen und bürgerlichen Umgestaltung des ungarischen Volksbildungswesens. Die Reformer verbanden die je breitere Ausdehnung des Schulunterrichts mit der gesellschaftlichen und rechtlichen Befreiung der Fronbauern. In diesem Entwicklungsprozess hatten die mit verschiedenen Motivatio-

¹⁰⁰ MADARÁSZ JÓZSEF: Emlékiratai 1831—1881, 141—142.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 92—93.; ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 349—358.; SPIRA GYÖRGY: A magyar forradalom 1848—49-ben. Gondolat, Bp., 1959. 223—225.

nen gefärbten Volksbildungsbewegungen der adligen Komitate Anfang der 1830-er Jahre eine wichtige Rolle. Der Statthalterrat gab im Namen des Königs eine neue Anordnung für die Volksschulen in Ungarn im Jahre 1845 aus. Diese Volksschulvorschrift lieferte die katholischen Volksschulen dem mit der Habsburgregierung verbündeten Klerus in noch grösserem Masse aus.

Die Organisation, der Lehrstoff und die Unterrichtsmethode des Volksunterrichts waren erstarrt und entsprachen den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Erfordernissen der Zeit nicht mehr. Es gelang weder in der zweiten Ratio, noch auf den Landtagen der Reformzeit die allgemeine und einheitliche Regelung der ungarischen Volksbildung, das organische Volksbildungsgesetz zustandezubringen. Die Unzulänglichkeiten der einheimischen Volksbildung drückten als Erbe der vergangenen Zeiten unseren ersten verantwortlichen Minister für Religion und Unterrichtswesen, Joseph Eötvös. Anlässlich der Revolution von März 1848 kamen die Ansprüche der Lehrer auf Reformieren des Volksunterrichts hoch. Die erste allgemeine Versammlung der ungarischen Lehrer tagte im 1848 in Pest. Sie versuchte zum ersten Male ein einheitliches, nationales Lehrsystem zustandezubringen.

Die neue Volksvertretung diskutierte zwischen 3—12 Aug. 1848 über den Gesetzentwurf von Volksschulunterricht, vorgelegt von Eötvös. Die Bedeutung des Gesetzentwurfes besteht darin, dass er gegenüber der bisherigen feudalen Schulung die bürgerliche Umgestaltung des Volksunterrichts: den obligatorischen, kostenlosen, sekulären, zeitgemäss wissenschaftlichen Unterricht in Muttersprache zur Gesetzeskraft zu heben versuchte. Über den Gesetzentwurf entstanden grosse Diskussionen in den beiden Häusern. Das Abnehmen des Gesetzentwurfes von der Tagesordnung verschob die Einführung des obligatorischen Volksunterrichts in Ungarn mit 20 Jahren.